

ENIGMA BISKUPIJE CISSE/CESSE*

Stanko Josip ŠKUNCA

UDK 904:262.2>(497.5 Novalja)“652/653“

Franjevački samostan Svetog Antuna Pula

Pula, Varaždinska 2

Izvorni znanstveni rad

Postojanje Cisse potvrđeno je pisanim dokumentima kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. No, ubikacija Cisse još je uvijek predmetom istraživanja povjesničara i arheologa. U članku je na temelju vijesti sačuvanih u pisanim izvorima te slučajno pronađenih materijalnih preostataka u Novalji i njezinoj okolici, koji su arheološki tek registrirani iznesena postavka da se ranokršćansko središte Cissa nalazilo na području Novalje. Autor zaključuje da bi se sustavnim arheološkim istraživanjima, ukoliko bi uslijedila, mogla potvrditi takva postavka, odnosno, da je u Cessi na Pagu, kao i na drugim većim kvarnerskim otocima (Rab, Cres i Krk), postojalo staro biskupsko sjedište koje se postupno ugasilo pustošenjem u vrijeme barbarskih provala.

Ključne riječi: kasna antika, rani srednji vijek, biskupija Cissa, Novalja, Pag.

Keywords: Late Antiquity, Early Middle Ages, Diocese of Cissa, Novalja, Pag.

Parole chiave: tarda antichità, primo medioevo, diocesi di Cissa, Novalja, Pag.

Početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća dr. Ante Šonje ponovno je otvorio nikad raščišćenu raspravu o ubikaciji ranokršćanske biskupije Cisse ili Cesse pokušavajući je smjestiti na današnjem otoku Pagu.¹ Potaknut tom raspravom, stao sam se zanimati za tu temu i proučavati postojeću literaturu pisanu ponajviše na talijanskom jeziku. Plod je tog proučavanja moj rad objavljen 1991. u *Croatica Christiana* br. 27. u kojem na tragu dr. Šonje podupirem njegovu tezu da je ta zagonetna biskupija zaista postojala, ali ne u Istri, nego na otoku Pagu. Problematikom sam se i dalje nastavio baviti i moram reći da sam se u svoju postavku još više uvjeravao. Rezultate svog istraživanja želim i ovdje u glavnim crtama podastrijeti javnosti u prigodi kad se sjećamo ugasnuća jedne drevne istarske biskupije u Pićnu.

Valja priznati da dobar dio autora još i danas biskupiju Cissu traže na zapadnom istarskom akvatoriju, dok manji broj prihvaća postavku da se ta biskupija nalazila na Pagu. Ima i onih koji misle da se radi o pogrešnom čitanju starih izvora i da ta biskupija nije

* Prošireni tekst referata održanog na Međunarodnom znanstvenom skupu povodom obilježavanja 50. obljetnice DAPA i 220. obljetnice ukinuća Pićanske biskupije, održanog u Pićnu, Gračišću i Pazinu (23. – 24. listopada 2008.).

¹ Ante ŠONJE, »L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa, Vindemio«, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, vol. XI, Rovigno, 1980./81., str. 87 – 130.

nikada postojala² ili pak da je riječ o sisačkom biskupu koji je pred barbarima pobjegao na obalu.³ Ovom raspravom želimo još jednom pokazati da Cissa/Cessa nije fantomski otok i gradić, nego konkretni povijesni lokalitet na području sjevernog Jadrana, tj. na otoku Pagu, da je u njoj postojao državni pogon za proizvodnju i bojanje sukna (tzv. *baphium* ili *fulonica*), i konačno da je tu bilo sjedište Cessanske biskupije što se nadasve potvrđuje arheološkim nalazima.

Cissa ili Cessa je značajan povijesni lokalitet, gradić i otok sjevernog Jadrana

Najstariji podatak o ovom lokalitetu nalazimo u djelu *Naturalis historia* (koje obično prevodimo »Prirodna geografija«)⁴ rimskog pisca Plinija Starijeg iz 1. st. po Kr. On ovaj lokalitet spominje dva puta: jednom dok nabroja otoke sjevernog Jadrana, *Insulae eius sinus cum oppidis ... Absortium, Arba, Gissa, Portunata* (otoci su tog zaljeva Osor, Rab, Gissa, Portunata... – III, 152), a drugi put nabrajajući značajnije otoke obale Ilirika: *iuxta Histrorum agrum Cissa, Pullariae et Absyrtides, ... iuxta eas Electrides* (do zemlje Histra su Cissa, Pularije, Absirtidi i do njih Elektridi... – III, 129), ističući da su ovi otoci znameniti (*clarae insulae*). Istraživači se slažu da je autor pri ruci imao dva različita izvora za opis istih otoka. U prvom se navodu služi suvremenim i pouzdanim izvorima, i općenito se drži da su to registri cara Augusta, a drugi put uzima stare grčke putopisce kojih su opisi ponajviše isprepleteni mitologijom.⁵ Naime, Plinije svoje djelo piše dijelom na temelju svojih putovanja, ali ponajviše pabirčeći podatke iz starijih rimskih, a nadasve grčkih pisaca⁶ jer osobno nije poznavao ovo područje. Zato je već davno uočena Plinijeva površnost i nedosljednost ocjenjujući njegovo djelo »zbijenim enciklopedizmom i brzopletim prakticismom«⁷ napisano »bez posebne kritike svojih izvora«⁸ te je »izvatke iz svojih izvora uglavnom mehanički i površno povezivao.«⁹ Plinije, dakle, u oba navoda jedino ponavlja ime otoka Cisse (ako zanemarimo varijantu Gissa, što se često događa kod ovog suglasnika na pr. Caius i Gaius). »Općenito se misli da je posrijedi isti otok«¹⁰, ali oni koji uporno traže Cissu u Istri, drže da Plinije poznaje dvije Cisse, jednu liburnijsku, onu iz našeg prvog navoda, dakle današnji Pag, i drugu istarsku. Akademik Mate Suić ovu je posljednju teoriju upotpunio tako da je svaka Cissa dobila svoj epitet: prva je *Cissa portunata* (tj. ona koja se odlikuje lukama, a to bi bila ona paška¹¹ jer nam inače nije poznat

² Bernardo BENUSSI, »Del vescovato di Cissa e di Rovigno«, *AMSI*, XXXIV, Parenzo, 1922., str. 135 – 171; Lujo MARGETIĆ, »Il presunto vescovato di Cissa«, *Zbornik Histrica et adriatica*, Trieste, 1983., str. 126.

³ Jacques ZEILLER, *Les origines chretiennes dans les provinces danubiennes*, Paris, 1918., str. 403.

⁴ Plinije STARIJI, *Zemljopis starog svijeta*, c. III, IV, V i VI, Književni krug, Split, 2004.

⁵ Atilio DEGRASSI, *Il confine nord-orientale dell'Italia*, Bern, 1954., str. 94.

⁶ Mate KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula, 1997., str. 260.

⁷ Ettore PARATORE, *Il profilo della letteratura Latina*, Bologna, 1963., str. 326.

⁸ Mithad KOZLIČIĆ, *Historijska geografija istočnog Jadrana u Starom svijetu*, Split, 1990., str. 260.

⁹ KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva*, str. 261.

¹⁰ *Isto*, str. 278.

¹¹ Mate SUIĆ, »Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis«, *Arheološki radovi i rasprave*, 10, JAZU, Zagreb, 1987., str. 190.

lokalitet *Portunata* (što možda treba čitati *fortunata*), a druga *Cissa pullaria* (u značenju mladunčadi peradi, mali otoci kao pilići) koju poistovjećuje s današnjim Brijunima.¹² Ova teorija ima logike, ali hramlje iz činjenice da i drugi stari izvori poznaju otočje Pullariae, ali ih ne spajaju s Cissom. Tako i najnovije kritičko izdanje Plinijeva *Zemljopisa* razdvaja ova dva toponima.¹³ Stoga držimo da je u Jadranu postojao samo jedan otok Cissa, današnji Pag, jer ni jedan drugi stari izvor, kao Antoninov itinerar iz 2. st., *Tabula Peutingeriana* – podaci iz 3. st. i Anonimni Ravenjanin – (V, 24 – kraj 6. st.), ne poznaje dvije, nego jednu Cissu, onu u Liburniji. Uostalom, i sam Plinije u svakom svom nabranjanju otoka samo jednom spominje Cissu, a uopće je ne spominje u posebnom opisu Istre. Stoga su već neki stariji autori, kao Mayhoff, Zeiller, Gnirs, a i noviji, kao Mate Križman, Ivo Goldstein i dr. istraživači, zaključili da je u oba navoda riječ o istom otoku i gradiću Cissi, tj. o današnjem Pagu, te da je Plinijev zapis znak osobnog nepoznavanja područja, odnosno posljedica njegove površnosti.¹⁴

No to nije priječilo više autora koji su se bavili Cessanskom biskupijom da otok Cissu traže uz zapadnu istarsku obalu. Budući da joj nema nigdje traga, izlaz su pokušali naći u tvrdnji da je u 8. st. negdje kod Rovinja uslijed snažnog potresa potonula u more.¹⁵ Vijest o potresu iz god. 754. zabilježio je fra Paulin iz Venecije († 1344.), a od njega preuzeo mletački kroničar Andrija Dandolo u 14. st., da bi ga u 16. st. ponovio Marin Sanudo nadodavši da se dogodio u Italiji, što je pobornicima istarske Cisse bilo dovoljno da riješe enigmu o potonuloj Cissi u Istri. Danas se međutim zna da se taj potres dogodio u dalekoj Mezopotamiji, a ne u Jadranu i u našim krajevima.¹⁶ Iz želje i uvjerenja da će se naći tragovi potonule Cisse kod Rovinja god. 1890. austrougarska mornarica izvršila je podmorsko istraživanje¹⁷ koje nije dalo spomena vrijedne rezultate,¹⁸ pa je akademik Suić s pravom zaključio da »istarske Atlantide nema«.¹⁹ I Ante Šonje spominje svojevremeno pročešljanje morskog dna od Brijuna do Linskog kanala radi registracije potopljenih brodova, u kojem nisu nađeni nikakvi tragovi potopljenog grada²⁰ pa zaključuje da »arheološki nalazi i pisani izvori ne pružaju nikakvu informaciju s obzirom na neki značajni lokalitet u Istri koji bi se mogao poistovjetiti s kasnoantičkom Cissom«.²¹ Uostalom, da je u Istri u 8. st. bio neki katastrofalan potres koji bi potopio važan otok, cijelu jednu biskupiju, kako bi se tada bila održala krhka Eufrazijeva bazilika i zar ne bi tu činjenicu sačuvala tradicija? Kasnije zabilježena priča o potopljenoj Cissi u Istri mogla je nastati na temelju stvarne Cisse, one

¹² *Isto*, str. 189.

¹³ KOZLIČIĆ, *Historijska geografija*, str. 269, bilj. 176.

¹⁴ Kad Plinije piše o našoj obali, »uočavaju se barem dva sloja podataka o našem otočju koje Plinije nije ni pokušao pomiriti. Kako ni njemu nije bilo jasno kakvo je realno stanje, jer se isključivo oslanjao na bezbrojnu literaturu, notirao ih je razdvojeno«; *isto*, str. 272.

¹⁵ Francesco BABUDRI, »Il vescovato di Cissa in Istria«, *AMSI*, XXX, Parenzo, 1919.

¹⁶ Matej ŽUPANČIĆ, »Še o propadu Cisse in potresu l. 754.«, *Croatica Christiana*, 29 (1992.).

¹⁷ BABUDRI, »Il vescovato«, str. 40 i 59.

¹⁸ BESNUSSI, »Del vescovato«, str. 464.

¹⁹ SUIĆ, »Cissa Pullaria«, str. 188.

²⁰ ŠONJE, »L'ubicazione«, str. 108.

²¹ *Isto*, str. 106.

na Pagu, koja se djelomično nalazi pod morem zbog poniranje tla. Stoga novi izlaz iz labirinta »Cisse u Istri« traži Suić pokušavajući, kao što rekosmo, otoke Cissu i Pullariju poistovjetiti s Brijunima, a s obzirom da je svakome jasno da nekoliko otočića ne mogu biti teritorij jedne biskupije, trebalo im je pridružiti i susjedno kopno, područje Barbarige, gdje se stvarno nalaze ostaci veličanstvenog crkvenog zdanja²², a što bi zajedno tobože bio neki census, teritorij izdvojen od pulskog agera i tako bio biskupija i fulonski pogon, o čemu domišljaju Babudri²³ i Suić²⁴. I prof. Cuscito se podrugljivo pita kako se mogu etimološki povezati pojmovi Census-Cissa.²⁵ Jedna izdvojena biskupija kao neki otok u pulskom ageru, pred nosom Pule, zaista je nezamisliva.

Poznato je da se otok Pag sve do 13. st. zvao Cissa/Cessa/Kessa i da je na njemu bio istoimeni gradić (*oppidum*) na području današnje Novalje. Isto tako ne treba gubiti vrijeme dokazivanjem da je taj toponim imao različite varijante pisanja ili izgovora: Cissa/Gissa/ (kao kod imena Caius, Gaius), Cessa/Kessa, Cissa/Kissa (kao Cipar i Kipar), Chessa/Chissa. Čini se da je u srednjem vijeku prevladavao izgovor Kessa/Kissa. Taj otok i gradić poznaju: Plinije Stariji, *Tabula Peutigeriana* (Sissa), sv. Jeronim (Cissa),²⁶ Anonimni Ravenjanin, car Porfirogenet (Skirda-Kissa) te bezbroj srednjovjekovnih dokumenata objavljenih u Smičiklasovu *Diplomatičkom zborniku*.

Istraživače starina, kao što je don Frane Bulić već u 19. st., začudilo je mnoštvo rimskih ostataka na području današnje Novalje i okolice. »Ni u jednom naselju u našoj zemlji, u jednoj ipak ruralnoj sredini, nije nađen toliki broj spomenika tako visoke vrijednosti«.²⁷ Radi se dakle o značajnom, ekonomski privlačnom središtu gdje su i rimska gospoda imala svoja imanja i »vile rustike« na današnjem lokalitetu Caske. Ne dijelimo mišljenje nekih koji staru Cessu smještaju u zaseoku Caska, 2 km sjeveroistočno od Novalje, gdje također nalazimo dosta rimskih ostataka na kopnu i u moru. Tu su se sačuvali ostaci utvrde i crkve na brdu sv. Juraj, a niže na ravnini prema moru temelji kuća dijelom u moru, dijelom na kopnu, podni mozaici, ostaci ili cjelovite keramičke, odnosno staklene posude, rimski novac, što ga i danas amateri vade iz mora. Tu je nađena ara – žrtvenik boginji *terrae marisque dominatrici et coservatrici*, što ga je podigla, kao što kaže latinski natpis, Kalpurnija, kći Lucija Pisona iz poznate rimske patricijske obitelji.²⁸ Ne znamo točno gdje je na području

²² Branko MARUŠIĆ, »Še o istrski Kissi (Cissa) i kesenskom škofu (*Episcopus Cessensis*)«, *Arheološki vestnik*, br. 4 (1990.), str. 403 – 430.

²³ BABUDRI, »Il vescovato«, str. 119 i sl.

²⁴ SUIĆ, »Cissa Pullaria«, str. 212.

²⁵ Giuseppe CUSCITO, »Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografiche e memorie episcopali«, *AMSI*, ns XVIII, Rovigno-Trieste, 1986./87., str. 19.

²⁶ God. 394. Jeronim piše prijatelju Kastričijanu da mu zahvali što je on, iako slijepac, htio doputovati k njemu u Betlehem i već je bio na putu te došao do Cisse, gdje se zaustavio zbog nevremena te su ga vjernici Cissani odvratili od daljnjeg putovanja. Pritom nije važno je li krenuo iz Akvileje ili Tarsatike. Sv. JERONIM, *Izabrane poslanice*, Ep. 48. v. Književni krug, Split, 1990., str. 143 i 391.

²⁷ Mate SUIĆ, »Episcopus Cessensis – iterum«, *Croatica Christiana*, 30 (1992.), str. 28.

²⁸ O tome opsežnije piše Ante ŠONJE, »Nalaz rimskih natpisa na Caski«, *Živa antika*, VIII, Skoplje, 1958., str. 311 – 322; ISTI, »Nepoznati rimski natpisi iz sjev. dijela otoka Paga«, *Živa antika*, IX, Skoplje, 1961.; Anamarija KURILIĆ, *Epigrafski spomenici na prostoru Novalje, Novalja – Zadar*, 2004. Ovaj lokalitet

Novalje nađen i gdje se danas nalazi natpis s postamenta za kip cara Augusta što ga je podigao neki Lucius Quintius Gallus.²⁹

Carska bojionica u Cissi

U popisu državnih službi Rimskog Carstva iz 5. st. poznatom pod naslovom *Notitia dignitatum occident* (XI, 67) spominje se *procurator baphii Cissensis Venetiae et Histriae* (upravitelj cissanske suknare i bojionice za Veneciju i Histriju). Radi se o državnom pogonu koji se kod nas nalazio još u Saloni (Solin kod Splita). Pobornici istarske Cisse u ovom bi podatku nalazili najčvršće uporište za svoje stavove jer se Cissa na Pagu nalazila izvan 10. regije Italije, zvane Venecija i Histrija. No, imajmo na umu da vijest potječe iz 5. st. i da je u to vrijeme, a i ranije, granica Italije i Liburnije bila vrlo fluidna. Zanimljivo da je Liburnija sve do rijeke Krke (Titius) već od Cezara imala rimsko građansko pravo.³⁰ Degrassi čak drži da je sjeverna Liburnija već za Marka Aurelija potpala pod Italiju.³¹ Mate Suić pak smatra da se to dogodilo tek u doba Ostrogota, krajem 5. stoljeća. Valja imati na umu da su se državni prokurator i imenovali za područja koja su bar djelomično pripadala Italiji. Već početkom 3. st. spominje se *Attius Alcimus Felicianus procurator alimentorum per Transpadanum, Histriam et Liburniam*. A da je Istra bila ujedinjena s Dalmacijom u financijskom smislu, govori nam i imenovanje raznih *procuratorum Dalmatiae et Histriae*.³² Zbog toga smatramo da je administrativna i ekonomska povezanost Istre i sjeverne Liburnije bila takva da je pogon carske fulonike za Veneciju i Istru mogao biti na otoku Cissi (Pagu).

Akademik Suić, kao što smo vidjeli, pokušava Cissu smjestiti na brijunsko otočje pa je ondje na području bizantskog kastruma, Dobrinki, tražio i državnu fuloniku.³³ I premda sam priznaje da su »fulonike veliki potrošači vode« i da se redovito smještaju uz rijeke ili potoke,³⁴ to ga ne priječi da baš ondje vidi ostatke carskog pogona, gdje slatka voda može doći samo s neba. Poznato je da se za bojanje skupocjenih haljina i časničkih grimiznih plašteva upotrebljavao morski puž, porodice *murex*, koji je u ljudskoj i životinjskoj mokraći ispuštao boju nakon čega je tkaninu trebalo dugo ispirati slatkom vodom, koje očito na Brijunima nema. Zato su neki ostatke fulonike pokušali naći na susjednom kopnu, ali i tu ostaje problem tekuće vode koje u blizini nema. Koliko je bila jaka želja da se u Istri nađe potvrda za carsku bojionicu, pokazuje i neuspjeli falsifikat, kamena ploča s natpisom o »Petroniju prokuratoru cissanskog bafija u Istri« zakopana pa »pronađena« u Barbarigiu god. 1778. Stručnjaci, poput Mommsena, lako su otkrili taj lažnjak.³⁵

Caske još nije dobro istražen i vjerojatno je igrao veću ulogu u starije, liburnijsko vrijeme, a u doba Rimljana tu su bile vile rustike; Mate SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.

²⁹ AVUGUSTO LVCIVS QVINTIUS CAI FILIVS – TESTAMENTO PONI IUSSIT (v. Nenad CAMBI, »Bulić i Liburnija«, *Zadarska revija*, 1 – 4, Zadar, 2000., str. 70.

³⁰ Joseph Wilhelm KUBITSCHKEK, *Imperium Romanum*, str. 105, bilj. 142.

³¹ Attilio DEGRASSI, *Il confine nord-orientale dell'Italia*, Berne, 1954., str. 126 – 130.

³² *Isto*, str. 128.

³³ SUIĆ, »Cissa Pullaria«, str. 199.

³⁴ *Isto*, str. 197.

³⁵ *Corpus inscriptionum Latinum*, V, 1, str. 4.

Naprotiv, držimo da je Cessa na Pagu imala uvjete za pogon carske fulonike. S tim u vezi ljude najviše impresionira jedinstveni rimski vodovod za koji je prokopan tunel duži od 1000 metara kroz kamen živac između Novalje i novaljskog polja u koji se slijevala voda iz 8 km udaljenog izvora u današnjem Kolanu. Tragovi tog akvedukta mogu se još i danas vidjeti i pratiti, a stručno ga je obradio Boris Ilakovac.³⁶ Tvrdnja akademika Suića da je taj vodovod izgrađen za napajanje stoke u Novalji više je nego smiješna.³⁷ Carski pogon fulonike vjerojatno se nalazio zapadno od stare novaljske jezgre, gdje je vodovod završavao u moru. Na tom potezu nađene su pri gradnji temelja kuća gomile školjaka, nekoliko kamenih i ostaci glinenih sudova koji su služili za bojanje i ispiranje sukna. Zdanja su zacijelo davno propala, a kamenje upotrebljavano za gradnju kuća tijekom stoljeća.

Biskupija Cessa

Dolazimo na glavni dio ove rasprave, tj. na pitanje gdje se nalazilo sjedište Cessanske biskupije. U spisima crkvene sinode u Gradu (Gradež) iz god. 579. – sazvane prigodom posvete nove bazilike sv. Eufemije – između drugih biskupa akvilejske metropolije spominje se i *Vindemius episcopus sanctae ecclesiae Cessensis*. Premda nam ovi spisi nisu izravno preneseni nego ih je na sinodi u Mantovi 827. predočio predstavnik gradeškog patrijarha đakon Tiberije, autori ih uglavnom prihvaćaju kao autentične. S obzirom na poteškoće o smještaju sjedišta spomenute biskupije u samoj Istri, pojedinci su pokušali pridjev Cessensis čitati Cenetensis (cenedski od Cenede, Čedad), no povijesno je dokazano da je biskupija u Čedadu osnovana tek potkraj 7. ili čak u 8. stoljeću. S obzirom da se na Rimskoj sinodi iz 680., koju je sazvaio papa Agaton radi osude monotelelizma (u Kristu je samo jedna volja, božanska), spominje u latinskoj verziji *Ursinus ep. Cenetensis*, moguće da je ovaj stvarno došao iz Cenede, iako u grčkoj verziji tih spisa stoji napisano Ουρσινοσ ελαχιστοσ επισκοποσ της αγιασ εκκλησιασ Κενσου (Κεβετου) = Ursino, najmanji biskup svete Kenseske crkve. Carlo de Franceschi odbacuje latinsku verziju Cenetensis, kao i grčku korekciju Κεβετου te drži da bi originalna grčka verzija trebala biti Κεσσενσου, a pogreška bi nastala kod prepisivanja jer prevodilac nije znao gdje smjestiti Cessensku biskupiju.³⁸ Biskupa Vindemija Cessanskog spominje i Pavao Đakon u svojoj *Historia Langobardorum* koji također opisuje Istarsku shizmu: »Smaragd patricij došavši iz Ravenne u Grado sam osobno izvuče iz bazilike Severa i nasilno ga dovede u Ravennu s trojicom biskupa iz Istre, Ivana Porečkog, Severa Trščanskog i Vindemija Cessanskog.« (III, 26, MGH, 105). Iz konteksta navoda Pavla Đakona vidi se da je Smaragd pod pritiskom pape Pelagija I. nasilno u Gradu pohvatao spomenute biskupe ne bi li ih u Ravenni nagovorio na jedinstvo

³⁶ Boris ILAKOVAC, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982., str. 245 – 252; ISTI, »Zašto je akvedukt za rimsku Kisu (Cissu) na otoku Pagu sagrađen neočekivano visoko iznad mora«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 34, str. 11 – 31.

³⁷ SUIĆ, »Episcopus Cessensis«, str. 29, bilj 68. Ugledni, sada već pokojni, akademik Mate Suić znao se dosta neukusno obračunati sa svojim neistomišljenicima, a posebno kad se radilo o ljubiteljima novaljskih starina. Tako, da ih lakše pobije krstio bi ih amaterima i lokalpatriotima. Da bi se bolje shvatio taj njegov stav, treba znati da je on paški zet, tj. da mu je žena Paškinja, a antagonizam Pažana i Novaljaca na daleko je poznat. Otuda njegova dva napisa o Cissi koju iz petnih žila traži u Istri.

³⁸ Carlo DE FRANCESCO, »Saggi e considerazioni sull'Istria nell'alto Medioevo, II- Cessensis episcopus«, *AMSI*, ns, XVIII, str. 79.

s rimskom Crkvom. Oni su u Ravenni zaista »smekšani« i prihvatili jedinstvo, ali kad su se vratili u svoje dijeceze, bili su prezreni kao izdajice, zbog čega su se pod pritiskom vratili u raskol. Budući da se Vindemije uvijek navodi s drugim istarskim biskupima, jasno je da se on u vrijeme shizme jurisdikcijski priklonio akvilejskoj, odnosno gradeškoj metropoliji ili patrijaršiji.

Postojanje Cessanske biskupije nije upitno u 6. stoljeću. Ovdje želimo objasniti okolnosti Istarske shizme i vidjeti je li moguće da se među raskolnim biskupima nalazio i jedan biskup koji teritorijalno nije pripadao Akvileji, odnosno Gradu, nego Saloni. Istarska shizma nije izoliran slučaj u Zapadnoj Crkvi. Ona je najžilaviji ostatak jedne šire pobune kršćanske Europe protiv Rima u doba cara Justinijana i pape Vigilija (537. – 555.). Car je naime crkvenu doktrinu smatrao ideološkom podlogom državne politike pa je u vidu državnog jedinstva htio pomiriti vjerske doktrinalne razlike. Da bi oslabio monofizite (koji su učili da je u Kristu samo jedna, božanska narav), vršio je pritisak na papu Vigilija da osudi trojicu teologa (Teodor Mopsuestijski, Teodor Cirski i Iba iz Edesse – otud naziv *Tria capitula*) koji nisu osuđeni na Kalcedonskom koncilu, kad je definiran nauk Crkve (tj. da su u Kristovoj osobi dvije naravi, božanska i ljudska), pa je prema tome proizlazilo da su spomenuti teolozi pravovjerni. No, kako su njihovo učenje koristili monofiziti, car je htio da teolozi budu osuđeni i u tom je smjeru vodio crkvenu politiku. Sazvao je crkveni sabor u Carigradu 553. na kome su osuđena ta tri teologa.

Gotovo cijeli Zapad i sjeverna Afrika odbili su poziv na ekumenski sabor, a posebno su se u tome isticali biskupi Ilirika, Dalmacije i Akvilejske patrijaršije. Papa Vigilije, koji je doveden u Carigrad, dosta se opirao pritisku cara, ali je na kraju potvrdio osudu trojice teologa i potpisao akte Carigradskog koncila 553. To se na Zapadu držalo izdajom pravovjernog nauka. Papa Vigilije je uskoro umro, ali su se njegovi nasljednici još dugo morali boriti protiv raskolnika. U ovom našem podneblju kao pobunjenici isticali su se, osim akvilejskog metropolite Paulina, milanski metropolita Dacije (†571.) i salonitanski biskup (Solin) Frontinijan.³⁹ Biskupa Frontinijana carski službenici skinu sa stolice i protjeraju najprije u pustinju Tebaidu (g. 554.), a zatim u Anciru (g. 562. – Ankara) u Galaciji. U Saloni je zatim postavljen za biskupa Petar (†562.), politički podoban, ali ga je naslijedio biskup Probin koji je ostao vjeran Frontinijanu i »Trima kapitulima«. Da je on u srcu bio shizmatik, zaključuje se iz činjenice što je, umjesto u Rim, pošao u Akvileju da ga zaredi biskup/patrijarh Paulin, raskolnik. O tome nas izvješćuje Filip, biskup Adrije: *Probinus Salonitanus a Paulino schismatico consecratus*.⁴⁰ Državne vlasti nisu mu to mogle oprostiti pa ga protjeraše iz Salone, a on kamo će, ako ne svom prijatelju Paulinu u Akvileju (g. 566.). Kad je umro patrijarh Paulin, Probin Salonitanski bi izabran za akvilejskog patrijarha. Koliko je duboko u Dalmaciji bila ukorijenjena shizma, zaključujemo iz dva pisma pape Grgura Velikog (600. i 602.) salonitanskom biskupu Maksimu koga poziva da poradi kako bi se već jednom iskorijenili frontinijanisti. Raskol dakle nije bio ograničen na usko područje Akvilejske metropolije, nije poštovao juridičke granice, nego su se

³⁹ Frane BULIĆ – Josip BERVALDI, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb, 1912., str. 56 – 57.

⁴⁰ *Isto*, str. 61.

njegovi pobornici vezivali uz središta pobune. Nemamo izvornih podataka kako se u to vrijeme ponašao zadarski biskup, ali se iz cjelokupnog stava ilirskih i dalmatinskih biskupa zaključuje da je i on bio pristaša shizme, kao što misli poznati Farlati.⁴¹

Kao najjači dokaz za mišljenje da cessanskog biskupa treba tražiti u Istri, a ne na Pagu, navodi se činjenica da je cijela ondašnja Dalmacija sve do Raše juridički pripadala Salonitanskoj metropoliji.⁴² To se mišljenje potvrđuje i dvama crkvenim saborima u Saloni (g. 530. i 533.) u doba Ostrogota, kada na njima susrećemo rapskog biskupa Ticijana,⁴³ premda ima dosta autora koji sumnjaju u autentičnost ovih sabora. No, ako su i autentični, treba imati na umu da se sada nalazimo u doba shizme, pomutnje, kad se više nije juridički razmišljalo, nego se priklanjalo svojim istomišljenicima. Iz gornjeg razlaganja lako možemo zaključiti da se shizma nije ograničavala na granice jedne metropolije, nego su se raskolni biskupi okupljali oko glavnog vođe pobune. Uostalom, kako se na sinodi u Gradu mogao naći i biskup daleke Skarabancije na Blatnom jezeru?

Ovdje bih usput htio iznijeti jednu mogućnost koju nisam našao kod istraživača ove shizme »Tri kapitula«, no nije posve nova, a i nama se na neki način nameće, naime, da se na sinodi u Gradu 579. vjerojatno nalazio i rapski biskup. To npr. izričito tvrdi Dominik Mandić,⁴⁴ premda ne navodi izvor tog podatka. Mi tu vjerojatnost crpemo iz sljedećeg: među biskupima spomenute sinode u Gradu susrećemo biskupa Aarona koga kodeksi nesigurno obilježavaju *episcopus Avoriensis, Avorcensis, Avonciensis, Avociensis, Avoricensis*, a istraživači različito atribuiraju: Cuscito misli da je riječ o biskupu iz Auronza blizu Cadore ili iz Innichena u Austriji⁴⁵; izdavač *Monumenta Germ. hist.* (III, conc.II/II, 583) drži ga biskupom Agunta (*Aguntinensis*), dok Farlati (V, 183) i Ivan Crnčić drže da je riječ o osorskom biskupu.⁴⁶ Mi smo pak pomislili da se možda radi o rapskom biskupu. Ta nam se misao nametnula kad smo naišli na popis dalmatinskih biskupa koji su sudjelovali na ekumenskom koncilu u Niceji 787. na kojem je osuđen ikonolazam. Tu su se našli: Ivan Kotorski, Ivan Solinsko-splitski, Urso Rapski, Lovro Osorski i još dvojica čija se pripadnost ne može utvrditi. Postoji grčka i latinska verzija potpisa tako da se saborski oci potpisuju kao biskupi stanovnika nekog grada (u gen. množine). Tako za rapskog stoji: *Ursus episcopus sanctae Avaritianensium ecclesiae* = Urso, biskup svete Crkve Rabljana.⁴⁷ *Cod. Barberinus 247.*, navodeći potpise biskupa na sinodi u Gradu 579., za Aarona kaže da je *episcopus Avoricensis*, što neobično podsjeća na naslov rapskog biskupa iz Niceje. Naime, Rab se u starini zvao Arba, grčki Αρβα ili Αρβη gdje je konsonant *h* prešao i izgovarao se kao *v* (kao u slučaju Bizant – Visant), zatim se dogodila metateza, pa su Rabljani postali Avaritianses. Stoga nije isključeno da je biskup Aaron bio zaista rapski biskup. Uostalom,

⁴¹ Daniel FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, Venecija, 1770., str. 200.

⁴² CUSCITO, »Alle origini della chiesa di Rovigno«, str. 19.

⁴³ Ferdo ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I, Zagreb, 1914., str. 155 – 156.

⁴⁴ Dominik MANDIĆ, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim, 1963., str. 94.

⁴⁵ Giuseppe CUSCITO, *Il primo cristianesimo nella »Venetia et Histria«*, Trieste, 1986., str. 65.

⁴⁶ Ivan CRNČIĆ, *Najstarija povijest krčkoj, rabskoj, osorskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Rim, 1891.

⁴⁷ Radoslav KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split, 1993., podnaslov: *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskog koncila u Niceji g. 787.*, Zagreb, 1993., str. 28.

privrženost Raba shizmi »Triju kapitula« potvrđuje se i drevnom crkvom sv. Eufemije u Kaporu, nadomak grada Raba. Naime, poznato je da su kult sv. Eufemije širili upravo ti shizmatici, budući da je Kalcedonski koncil na koji su se oni pozivali održan u crkvi te mučenice.

Premda neki vole isticati da Ostrogoti nisu mijenjali administrativnu strukturu rimske države, ipak je poznato da se to nije uvijek i svagdje poštivalo. Tako je Istra bila odvojena od Venecije i nije se ograničavala samo na istarski poluotok, nego i na susjedne veće otoke. To zaključujemo iz poznatih pisama Kasiodora, kancelara kralja Teodorika, *provincialibus Histriae* iz god. 537.⁴⁸, u kojima govori o ljepoti Istre i o niz u o t o k a koji »štite lađe od pogibli, a poljodjelcima pružaju obilan urod«. ⁴⁹ Iz ovoga je jasno da se opis ovih otoka ne može odnositi na male istarske školje zapadnog akvatorija, nego na kvarnerske otoke.

Starokršćanski spomenici u Cessi – Novalji

Velik broj starokršćanskih spomenika na području Novalje glavni je razlog nekolicine novijih autora koji biskupiju Cessu traže na otoku Pagu. Tragovi ranog kršćanstva u Novalji bili su već davno zapaženi. Tako su odavna poznati ostaci dviju cemeterijalnih bazilika i antički kameni sarkofazi koje je registrirao poznati naš arheolog Frane Bulić. Novalja je, nažalost, odveć udaljena od jačih kulturnih središta, pa je bila zapostavljena u pogledu arheoloških istraživanja. Tako su tek slučajno god. 1972. otkrivena tri ranokršćanska relikvijara, a 1974. velika apsida s mozaicima crkve kojoj tek možemo naslutiti dimenzije. Počnimo od početka.

Novaljski relikvijari

Dana 3. studenoga 1971. Vlade Vidas kopao je ispred svoje kuće, koja se nalazi u blizini crkve Majke Božje (»Male crkve«), septičku jamu i naišao je na oltarni grob (*loculus*) od kamenih i glinenih ploča, u kome su nađeni relikvijari koji su se nalazili u već istrunuloj drvenoj kutiji, ali je sačuvana limena oplata kutije s religioznim motivima (*capsella reliquiarum*).

Nažalost, nije se čekalo stručnjake koji bi »in situ« proučili zanimljiv nalaz. Nije se vodilo računa ni o vjerojatnim moćima, odnosno prahu ostataka svetih mučenika. Svakako su u kamenom kovčegu nađeni: brončana oplata s

Capsella reliquiarum

Slika br. 1. Capsella reliquiarum

⁴⁸ *Variarum libri*, XII, ep. 22, 23, 24.

⁴⁹ KRŽMAN, *Antička svjedočanstva*, str. 345.

biblijskim likovima s istrunule drvene kutije, oktogonalni stožasti relikvijar sa svetačkim figurama, ulomci eliptičnog srebrnog relikvijara i ulomci razbijene staklene posude. Kad je god. 1978. prof. Boris Ilakovac ovaj nalaz predstavio na IX. međunarodnom kongresu kršćanske arheologije u Rimu, izazvao je pravu senzaciju među znanstvenicima (»Unbekannte funde aus Novalja«). Do sada je cijeli nalaz stručno obrađen, očišćen, znanstveno proučen te Ivo Fadić, stručnjak iz Arheološkog muzeja u Zadru, kaže: »Cijeli kontekst nalaza ... ukazuje na to da je taj prostor imao posebno religijsko značenje u zadnjim desetljećima prve polovice 4. st.« koji je malo kasnije, u 5. i 6. st., uklopljen u veliki sakralni kompleks kao tzv. memoria svetih mučenika. Misli da je oktogonalni relikvijar, koji pobuđuje najveću pozornost, nastao nešto kasnije, u 5. ili početkom 6. st., i da su tu bila ukupno tri relikvijara.⁵⁰

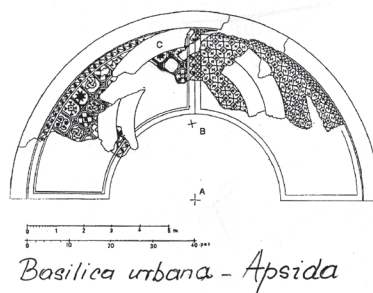
Slika br. 2. Relikvijar IV. st.
– Novalja (oba)

Ovaj nalaz učvrstio je uvjerenje nekih stručnjaka da je Cissa bila biskupijsko središte za otok Pag.

Basilica urbana

Da je u Novalji postojala velika ranokršćanska bazilika potvrđeno je par godina iza nalaza relikvijara. U siječnju 1974., opet slučajno, pri kopanju kanala za otpadne vode, otkrivena je apsida nevjerojatnih dimenzija s pripadajućim podnim mozaikom u blizini »Male crkve«.

Regionalni konzervatorski zavod iz Rijeke, upozoren na nalaz, nije pokazao interes za crkvene starine pa je iz Zadra došao predstavnik Arheološkog muzeja prof. Boris Ilakovac i obavio najosnovnije istražne radnje te izvršio fotografsku i tehničku dokumentaciju. Radi se o polukružnoj apsidi vanjskog promjera od 13 metara kakvu nema ni episkopalna bazilika u Saloni. Dva sondažna kopanja u Maloj crkvi i iskop u susjednoj kući kod kojih su otkriveni podni mozaici potvrdili su slutnju o velikoj bazilici kojoj ne znamo točne dimenzije, ali takve veličine da se treba pitati koliko je stanovnika živjelo u drevnoj Cissi. Prema stručnjacima, locus s relikvijarima bio je tzv. *martyrium* – posebna prostorija pored

Slika br. 3. Basilica urbana – apsida

⁵⁰ Anđelko BADURINA, »Ranokršćanski relikvijar iz Novalje«, *Materijali XII – IX. kongresa arheologa Jugoslavije*, Zagreb, 1976.; Boris ILAKOVAC, »Unbekannte Funde aus Novalja«, *Atti del IX congresso internaz. di archeologia cristiana*, Roma, 1978., str. 333 – 340; Ivo FADIĆ, »Novaljski relikvijari«, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., str. 157 – 169; Boris ILAKOVAC, »Ranokršćanski relikvijari Kesenke (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu«, *Vjesnik AMZ*, 3. s. XXVI – XXVII, Zagreb, 1993./94.

bazilike gdje su se čuvale moći svetih mučenika. Nažalost, veće istraživanje nije moguće jer je na tom području ne samo spomenuta crkva nego i nekoliko kuća.⁵¹

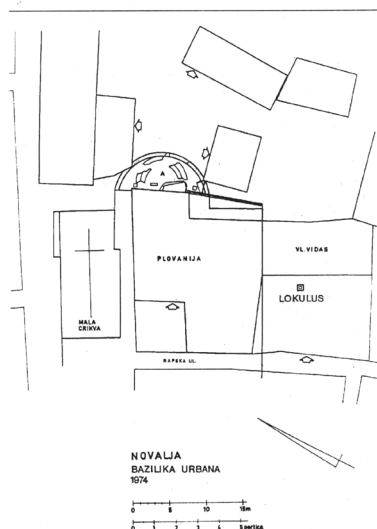
Cemeterijalne bazilike i kameni sarkofazi

Gotovo je nevjerojatno da je Cessa imala dva groblja s pripadajućim bazilikama u blizini Novalje. Jedna se nalazila u Gaju na Punt Mira, a druga u Jazu, na početku Vrtića. Znanstveno ih je proučio i registrirao poznati arheolog dr. Ante Šonje jer je ona u Gaju pred naletom turizma gotovo zbrisana sa zemlje. Nije sačuvan titular te crkve, premda je narod znao govoriti da je to sv. Mira. No, »mir« ovdje dolazi od lat. *murus* u značenju zida, zidine. Jednobrodna bazilika imala je dimenzije 23,30 x 9,15 m i djelomično joj je sačuvan podni mozaik. Prema preostalim ulomcima i stilskim karakteristikama Šonje je datira u sredinu 4. st. i pripada tipu crkava podrijetlom s istoka Sirije, kakvih ima dosta u našim krajevima. Uokolo ove crkve nađeno je nekoliko starokršćanskih sarkofaga od kojih je jedan dobro sačuvan, a iz čega se zaključuje da je to grobljanska crkva.

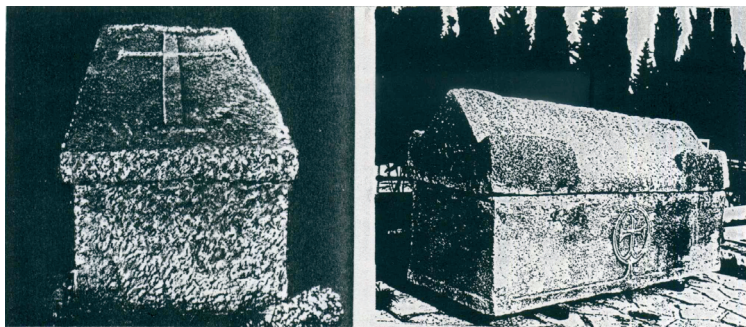
Druga cemeterijalna bazilika nalazila se u Jazu, s južne strane novaljske drage, koja je s apsidom imala dimenzije 32,35 x 12,50. Imala je tri lađe i jednu bočnu prostoriju, oltarnu pregradu i vjerojatno ciborij iznad središnjeg oltara. U jednom dijelu bili su sačuvani podni

mozaici. Na temelju rijetko nađenih staklenih kamenčića Šonje drži da je crkva imala mozaik sa svecima u gornjem dijelu apside. Titulari Bazilike su sv. Ivan i Pavao, mučenici iz doba cara Julijana Apostate, pa se po tome i po stilskim karakteristikama procjenjuje da je crkva sagrađena u 5. stoljeću. I uz ovu baziliku nađeno je nekoliko kamenih sarkofaga,

⁵¹ Boris ILAKOVAC, »Apsidni mozaik starokršćanske bazilike u Novalji«, *Materijali XVIII – XIV. kongresa arheologa Jugoslavije*, Beograd, 1980., str. 127 – 136.

Slika br. 4. Bazilika urbana

Slika br. 5. Sarkofazi – V. st.

neki sa stiliziranim križem, koji se datiraju u 5. i 6. stoljeće. Očito su se nalazili u nartekstu ispred crkve i u njima su se pokapali ugledni crkveni i ini dostojanstvenici. Na području Novalje sačuvano je ukupno šest kamenih sarkofaga: tri se čuvaju na novom groblju, dva ispred crkve sv. Katarine i jedan ispred zbirke »Stomorica«. O ovim je bazilikama pisao dr. Ante Šonje.⁵²

Činjenica o dva kršćanska groblja u jednom primorskom gradiću navela je neke stručnjake na pomisao da je i u Cessi bilo pravovjernih i arijanskih kršćana, kao što je ustvrđeno za Salonu, gdje su bila čak dva episkopalna središta. Poznato je da se arijanizam (koji je učio da Isus Krist nije Bog, nego savršen čovjek) u 4. st. bio jako uvriježio baš na našim prostorima i imao podršku careva sve dok mu nije zadan težak udarac na sinodi u Akvileji 381. godine.

Zaključak

Ovime ne tvrdimo da smo raspravu o biskupiji Cissi zaključili. Ostajemo otvoreni za svaku novu argumentaciju protiv naših postavki. Da je u Novalji (Kessi) bilo značajno ranokršćansko središte, ne može se poreći. Uvjereni smo da bi se daljnjim arheološkim istraživanjima, ukoliko bi uslijedila, moglo potvrditi naš zaključak, tj. da je u Cessi na Pagu, kao i na drugim većim kvarnerskim otocima (Rab, Cres i Krk), postojalo staro biskupsko sjedište koje se, nažalost, ugasilo pustošenjem koje je nastalo barbarskom provalom zbog blizine otoka kopnu.

⁵² Ante ŠONJE, »Kasnoantički spomenici na otoku Pagu«, *Peristil – zbornik radova za povijest umjetnosti*, br. 24, Zagreb, 1981., str. 5 – 26.

SAŽETAK

Enigma biskupije Cisse/Cesse

Autor raspravlja o zagonetnoj biskupiji Cissi ili Cessi koja se spominje u 6. st. u vrijeme tzv. Istarske shizme. Otok i gradić Cissa nije fantom nego stvarni povijesni lokalitet koji spominju stari autori. Iako se znalo da se današnji otok Pag zvao Cessa ili Kessa, stariji su istraživači taj lokalitet tražili na zapadnom istarskom akvatoriju iz nekoliko razloga: zato što je izgledalo da Plinije Stariji pozna dvije Cisse, liburnijsku i istarsku; zato što *Notitia dignitatum* spominje cissanskog prokuratora za Veneciju i Istru; i napokon zato što se cessanski biskup Vindemije spominje 579. zajedno s ostalim istarskim biskupima akvilejske pokrajine. Autor zastupa mišljenje nekolicine novijih istraživača: da je postojala samo jedna Cissa, liburnijska, te da Plinije dva put govori o istom lokalitetu služeći se s dvama izvorima; da je apsurdno govoriti o potonuloj Cissi pored Rovinja odbacujući usto mišljenje akademika Suića da su Brijuni stara Cissa; da se cessanski pogon za proizvodnju i bojadisanje sukna nalazio također u Novalji na Pagu za što je sagrađen jedinstveni vodovod kroz tunel; da se cessanski biskup našao među drugim istarskim biskupima ne na temelju negdašnje juridičke pripadnosti, nego zbog doktrinalnog opredjeljenja u vrijeme shizme »Triju Kapitula«. Svoju tezu potkrepljuje impozantnim brojem starih kršćanskih spomenika nađenih u Novalji: tri bazilike, 6 kamenih sarkofaga iz 5. st. i relikvijarima mučenika iz 4. i 5. st. nađenih 1971. in situ.

SUMMARY

The Enigma of the Diocese of Cissa/Cessa

The author discusses the mysterious Diocese of Cissa or Cessa, mentioned in the 6th century at the time of the so-called Istrian Schism. The island and town of Cissa are not a phantom but a real historical locality mentioned by early authors. Even though it was known that the modern island of Pag used to be called Cessa or Kessa, older researchers searched for this locality in the western Istrian sea for various reasons: because it seemed that Pliny the Elder knew two Cissas, the Liburnian and the Istrian ones; because *Notitia dignitatum* mentioned the Cissan procurator for Venice and Istria; and, finally, because Vindimie, the Bishop of Cessa, was listed in 579 together with other Istrian bishops of the Aquileian region. The author favours the opinion of a few recent researchers: that there was only one Cissa, the Liburnian one, and that Pliny spoke twice of the same locality, using two separate sources; that it is absurd to speak about a sunk Cissa near Rovinj, thus rejecting the opinion of the Academy fellow Suić that the Brijuni Islands are the old Cissa; that the Cessan textile production and dying plant, together with its dedicated tunnelled aqueduct, was also located in Novalja on Pag; that the Bishop of Cessa was listed among the Istrian bishops not following the former juridical affiliation, but due to the doctrinal commitment

during the Schism of the »Three Chapters«. He bases his thesis on an imposing number of old Christian monuments found in Novalja: three basilicas, 6 stone sarcophagi from the 5th century and reliquaries of martyrs from the 4th and 5th centuries found in situ in 1976.

RIASSUNTO

L' enigma della diocesi di Cissa/Cessa

L'autore discute della diocesi misteriosa di Cissa o Cessa, della quale esistono referenze dal VI sec., dal periodo dello cosiddetto scisma istriano. L'isola Cissa e la città omonima non è un fantasma ma un'autentica località storica, citata da parecchi autori antichi. Era noto che l'isola odierna di Pago fu chiamata Cessa o Kessa, ma ciò nonostante i primi esploratori cercavano Cissa nel aquatorio dell'Istria occidentale per più raggioni. Perchè sembrava che Plinio il Vecchio distingueva due Cisse, una istriana e una liburnica, perchè la *Notitia dignitatum* menziona il procuratore di Cissa per l'Istria e Venezia, e finalmente, perchè il vescovo di Cissa Vindemio è menzionato nel 579 assieme con gli altri vescovi istriani della arcidiocesi d'Aquileia. L'autore è dell'opinione di alcuni ricercatori più recenti: che esisteva una sola Cissa, quella liburnica, e che Plinio trattava la stessa località due volte usando due fonti diverse; e poi, che è assurdo discutere di una Cissa sommersa nei pressi di Rovigno, nel stesso tempo respingendo la tesi dell'academico Suić che la Cissa antica sono infatti le isole di Brioni; e che un impianto per la produzione e la tintura dei tessuti si trovava anche a Novaglia sull'isola di Pago, per la quale fu costruito un singolare acquedotto attraverso un traforo; che il vescovo di Cissa non si trovò tra gli altri vescovi istriani sulla base di ex appartenenza giuridica, ma a causa della stessa determinazione dottrinale durante lo scisma dei »Tre Capitoli«. Lui rinforza la sua ipotesi con l'imponente numero di monumenti antichi cristiani trovati a Novaglia: tre basiliche, sei sarcofagi di pietra datati al quinto secolo e reliquiari dei martiri dal secolo IV e V trovati in situ nel 1971.